

Titel: Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift

Citation: "Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift", i *Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K7*, udg. af Niels Jørgen Cappelørn; Joakim Garff; Johnny Kondrup; Jette Knudsen; Alastair McKinnon, Søren Kierkegaard Forskningscenteret 2002 . Onlineudgave fra Søren Kierkegaards Skrifter: <https://tekster.kb.dk/text/sks-ae-txr-shoot-k3.pdf> (tilgået 02. maj 2024)

Anvendt udgave: Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K7

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. [Læs CC0-erklæringen](#)

3. Tilblivelseshistorie

Der findes tre dateringer i manuskripterne til *AE*. Den ene optræder i renskriften af »En første og sidste Forklaring«; her er der på s. 7, hvor teksten slutter, anført »Kiøb. i Febr. 1846.« Denne datering angiver imidlertid udgivelses- og ikke affattelsestidspunktet (se nedenfor s. 76). Den anden datering findes på et titeludkast, hvor titlen på bogen skulle være »Afsluttende eenfoldig Efterskrift« og bogen udkomme i »Kiøb. 1845«. Også denne datering angiver udgivelsestidspunktet, skrevet mens bogen endnu kunne nå at udkomme i 1845. Endelig fremgår det af renskriftens titelblad, at udgivelsestidspunktet endnu ikke ligger fast: »Kiøbenhavn 184 «. Da ms.-materialet i øvrigt ikke er dateret, må tidsbestemmelsen af *AE* blive indirekte.

I journalen JJ, som SK benyttede fra maj 1842 til sept. 1846,^{*} beskæftiger han sig i JJ:342 med dogmet om helvedsstraffenes evighed. Emnet findes udviklet i en længere passage (*SKS* 7, 92ff.) i kapitlet »Mulige og virkelige Theses af Lessing«, og flere formuleringer findes gentaget næsten ordret, fx:

Den, som kan tænke den ene [Tanke], eo ipso kan tænke den anden, ja eo ipso har tænkt den anden (...)

Kan Tiden og i den Forholdet til et historisk Phænomen være afgjørende for en evig Salighed, saa er den det eo ipso for Afgjørelsen af en evig Usalighed.^{*}

I JJ:342 lyder det tilsvarende:

Kan Nogen tænke det Ene (en evig Saligheds Afgjørelse i Tiden) saa har han eo ipso ogsaa tænkt det Andet. Kan Tiden være et adæquat Medium for Afgjørelsen af en evig Salighed, saa er den det jo ogsaa for en evig Usalighed.^{*}

JJ:342 er ikke dateret, men må være skrevet mellem 14. maj og 10. juni 1845, eftersom JJ:327 og JJ:354 er dateret henholdsvis 14. maj og 10. juni. Da optegnelsen er indarbejdet i kladden (ms. 5.2) til dette stykke, må man formode, at SK forholdsvis kort tid forinden har påbegyndt arbejdet med bogen. Antagelsen understøttes af ms.-materialet, hvoraf det fremgår, at SK har arbejdet 'fortløbende', dvs. hurtigt har påbegyndt renskrivningen og forsøgt at fortsætte teksten på fri hånd, men er gået i stå, har kasseret det skrevne, som derpå har dannet grundlag for en ny version, inden den videre udarbejdelse af bogen blev fortsat.

SK bemærker selv i journalen NB, at forordet til *AE* er skrevet i maj 1845:

Den »afsluttende Efterskrift« var heel og holden indleveret til Luno førend jeg skrev mod P.L. Møller. Nu fandtes der især i Forordet til den (som forøvrigt er skrevet i Maj 45.) (...)^{*}

Angivelsen af forordet som skrevet i maj 1845 synes at stemme med den ovenfor angivne tilblivelsesproces, som understøttes af, at SK i ms. 16 – længe efter at forordet er udarbejdet og renskrevet (se nedenfor s. 51) – under redigeringen af bogens sidste del »*Tillæg*. Forstaaelsen med Læseren« bemærker: »hvad om jeg her anbragte Slutningen af Forordet p. 5 og 6« (sidehenvisningerne er til renskriften).

Ser man på SKs øvrige aktiviteter i foråret 1845, stemmer det da også med, at arbejdet med *AE* formodentlig først er påbegyndt i april eller maj. *Tre Taler ved tænkte Leiligheder* udkom 29. april, og *Stadier paa Livets Vei* udkom 30. april. Arbejdet med *Stadier paa Livets Vei* blev afsluttet i marts 1845, mens udarbejdelsen af *Tre Taler ved tænkte Leiligheder* sandsynligvis først blev påbegyndt i midten af feb. 1845. Færdiggørelsen af disse bøger samt korrekturlæsning har sikkert optaget SK det meste af marts og begyndelsen af april.^{*}

Da Bianco Lunos *Erindringsbog for 1845* er gået tabt, er det ikke muligt her at få oplyst datoen for indlevering af *AE* til trykkeriet. Imidlertid anfører H.P. Barfod i *EP III*, s. 269, at SK i følge meddelelse fra Bianco Lunos Bogtrykkeri 'bestilte' *AE* den 30. dec. 1845, hvilket betyder, at SK den dag indleverede trykmanuskriptet og afgav ordre om dets sætning og trykning (se nedenfor s. 79). Det stemmer meget godt med den oplysning, SK giver i en anmærkning i sit håndeksemplar af *AE*, at manuskriptet »i de sidste Dage af Dec. Maaned 45 var afleveret til Luno heel og holden« (se nedenfor s. 88), og med hans lidt upræcise oplysning i *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed*, hvor han, s. 41, skriver, at »I December Maaned 1845 var jeg heel færdig med Manuscriptet til 'afsluttende Efterskrift' og havde, som jeg altid pleier, heel og holdent indleveret det til Luno«. Mindre godt stemmer det med en passus i journalen JJ fra begyndelsen af feb. 1846, hvor han skriver: »Det hele Manuscript var indleveret i Bogtrykkeriet, Rub og Stub medio Dec. ell. saa 1845.«^{*} Dog lader ordene »ell. saa« oplysningen stå åben for en nærmere bestemmelse, hvad

tidspunktet angår. En lignende uoverensstemmelse, som ikke lader sig forklare, ses i forhold til artikeludkastet »En lille snaksom Yttring i Godmodighed«,^{*} hvor SK anfører, at manuskriptet var »heelt og holdent afleveret i Bogtrykkeriet et Par Dage før Juul« (se nedenfor s. 74).

På den baggrund kan tilblivelsesperioden for *AE* ikke fastlægges med fuldstændig sikkerhed, men det forekommer rimeligt at bestemme den til perioden fra slutningen af april til anden halvdel af dec. 1845.

Hvornår fik SK ideen til *AE*? Af afklipningskanter i ms. 1.1 fremgår det, at dette ms. oprindeligt har udgjort en del af dispositionen til *Philosophiske Smuler*, men siden hen, da stoffet ikke blev anvendt, af SK blev flyttet og i stedet brugt som disposition for en del af *AE* (se illustration 5). Det fremgår også af udkastene til *Philosophiske Smuler*, at bogen skulle omfatte såvel en 'første' som en 'anden' position, men ideen blev opgivet, og en del af første position ('historisk Costume') samt anden position blev udskudt til *AE*, hvor de udvikles i 1. del og de første kapitler af 2. del.^{*}

I slutningen af *Philosophiske Smuler* omtaler SK muligheden af en fortsættelse: »(...) at jeg i næste Afsnit af denne Piece, hvis jeg nogensinde skriver et saadant, har i Sinde at nævne Sagen ved dens virkelige Navn og iføre Problemet historisk Costume.«^{*} Ideen om et 'næste afsnit' er således allerede skitseret i slutningen af *Philosophiske Smuler*, men der skulle gå to år, før arbejdet med 'næste afsnit' blev iværksat. I indledningen til *AE*, hvis oprindelige overskrift var »Post scriptum«, tager SK tråden op:

For at nu mit Problem kan blive tydeligt, skal jeg først fremsætte det objektive Problem, og vise hvorledes dette behandles. Herved vil det Historiske skee sin Ret. Derpaa skal jeg fremsætte det subjektive. Det er i Grunden mere end den lovede Fortsættelse, som Iførelse af det historiske Costume, thi dette er givet blot ved at nævne Ordet: Christendom. Den første Deel er den lovede Fortsættelse, den anden Deel et fornyet Forsøg i samme Retning som Piecen, et nyt Tilløb til Smulernes Problem.^{*}

Formentlig danner ms. 1.2 afsæt for arbejdet med *AE*, omend vi ikke kan afgøre det nøjagtige tidspunkt for dets tilblivelse. I dette ms. findes med bogens oprindelige titel »Logiske Problemer« som overskrift en oversigt i otte punkter over filosofiske problemer, der skulle behandles i *AE* (se nedenfor s. 65) samt disposition til 1. del og begyndelsen af 2. del, en disposition, der tager udgangspunkt i den ubrugte disposition til fortsættelsen af *Philosophiske Smuler* (ms. 1.1).^{*}

Indledningen, der som nævnt først hed »Post scriptum«, er skrevet på fri hånd uden forlæg (ms. 23.3, s. 7-20a). »1ste Deel« er ligeledes påbegyndt på fri hånd, men siden hen kasseret (ms. 2, pagineret 21-83). Med forlæg i det kasserede har SK udarbejdet den nu foreliggende renskrift, ms. 23.5, s. 21-42. Dette ses af, at den nye renskrift på s. 21 begynder midt i en sætning som en umiddelbar fortsættelse af renskriftens tekst nederst s. 20a. På s. 20a hed overskriften oprindeligt »A«. SK har først besluttet sig for, at dette afsnit skal begynde på en ny side, hvilket han bemærker til sætteren. På et senere tidspunkt i bogens tilblivelse, hvor overskrifterne »A« og »B« bliver ændret til hhv. »1ste Deel« og »2^{den} Deel«, ændrer han også pagineringen fra 20 til 20a og sletter overskrift, sætterbemærkning og den indledende tekst (se illustration 6). Teksten afskrives øverst på s. 21, samtidig med at et nyt blad (ms. 23.4, s. 20b-20c) vedlægges med den nye overskrift »1ste Deel«.^{*}

I den nu foreliggende renskrift er der spring i pagineringen fra s. 43 til s. 57. Springet er opstået ved, at SK har kasseret s. 43ff. (ms. 3.1, pagineret 43-49), som derpå danner grundlag for en ny version (ms. 4.1, pagineret 43-50), der imidlertid også kasseres. Med forlæg i ms. 4.1 udarbejder SK den nu foreliggende renskrift, ms. 23.6, s. 43, der kun udgør én side mod otte sider i de kasserede versioner. De kasserede sider rummer en række betragtninger om Grundtvig, som SK alligevel ikke ville bruge. De følgende sider (ms. 4.2, pagineret 51-55) var oprindeligt skrevet som en fortsættelse af ms. 3.1, men blev efter omskrivningen af dette ms. flyttet til efter ms. 4.1, hvorefter SK fortsætter på fri hånd (ms. 4.3, pagineret 57). Men også mss. 4.2 og 4.3 blev kasseret. SK beslutter sig i stedet for endelig helt at kassere siderne 44-[56] samt det meste af s. 57, hvorfor han sletter det allerede skrevne på s. 57 (ms. 23.7, s. 57). På den nye s. 43 bemærker han derfor til sætteren »Herfra gaaes over til p. 57 nederst, under Stregen. Der mangler Intet.« Kladde til »2^{den} Deel«, 1. afsnit findes i ms. 5. De indledende linier af kap. 1 »Yttring af Taknemlighed mod Lessing« (SKS 7, 65,5-16) stammer næsten ordret fra ubrugt kladdemateriale til indledningen af *Philosophiske Smuler*.^{*} Såvel kladden som renskriften er ført i kladdehæfter med omslag af blåt glanspapir med samme påskrift »Logiske Problemer. / Forordet p. «. SK har ført renskriften frem til s. 148, hvorefter han fortsætter teksten på fri hånd uden forlæg (ms. 23.11, s.149ff.). Fortsættelsen har ikke tilfredsstillet ham, og fra s. 155 kasseres det skrevne (ms. 5.3, upagineret), der udgør kladde til slutningen af kapitlet »Mulige og virkelige Theses af Lessing«. Det fremgår dels af afklipningskanterne på s. 149-154, at disse er klippet ud af ms. 5.3, dels af påskriften på ms. 5.3: »Logiske Problemer. / Forordet p. 149«.

Kladde til »2^{den} Deel«, 2. afsnit frem til kap. 3 findes i ms. 6; kladden er skrevet fortløbende i fem hæfter og ender som udkast til det meste af »Tillæg. Henblik til en samtidig Stræben i dansk Litteratur«. I ms. 6.4 bemærker SK dels, at teksten skal »overarbejdes betydeligt«, dels »NB. maaske kunde dette Hele bedst benyttes for sig selv under den Titel / Forsøg af en forulykket Forfatter paa at være Læser og heri altsaa

gennemgaaes de pseudonyme Bøger« (svarende til SKS 7, 213f.).

Mss. 7 og 8 udgør omarbejdede og udvidede versioner af dele af ms. 6. SK har herefter ført renskriften frem til s. 366, men kasserer det skrevne fra s. 346 (ms. 9, s. 346-[384]; pagineringen er kun ført frem til s. 366), som derpå danner grundlag for den nu foreliggende renskrift (ms. 23.16, s. 346ff.). Dette fremgår af, at den nye s. 346 begynder midt i en sætning på helt tilsvarende måde som ms. 9.

Ms. 10 består af tre hæfter. I det tredje hæfte (ms. 10.3) ender kladden til slutningen af »Sectio I«, hvorefter der på bl. [2]-[5r] følger et længere tekststykke, som kun i mindre omfang blev anvendt i AE. * Nederst bl. [5r] følger en disposition til fortsættelsen af bogen, derpå en ubeskrevet side. Det er formentlig omkring dette tidspunkt, at SK opgiver titlen »Logiske Problemer« og ændrer overskrifterne (jf. mss. 20 og 21). Denne antagelse understøttes af, at overskrifterne herefter svarer til de nuværende; i ms. 10.3 angives ingen overskrifter, svarende til § 3 i »Sectio I« og § 1 i »A. Det Pathetiske«, mens der fra ms. 11 findes de nuværende overskrifter, første gang i ms. 11 på bl. [5v]: »§ 2«.

Ms. 11 udgør kasseret renskrift. SK har kasseret det skrevne fra s. 538 (første side i ms. 11), der i stedet anvendes som forlæg for den nu foreliggende renskrift (ms. 23.17, s. 538ff.). Den nye s. 538 indledes med samme ordlyd som ms. 11. Uden på hæftet med ms. 11 står: »Afsluttende Efterskrift / p. 538.«

Mss. 12.1 og 14.1 rummer kladde til slutningen af § 2 og § 3 i »A. Det Pathetiske«, mens de øvrige mss.-numre i 12 og 14 samt ms. 13 udgør omarbejdelser og tilføjelser, bl.a. af fodnoter, til mss. 12.1 og 14.1. Ms. 12.2 udgør kasseret renskrift efter s. [591] (jf. ms. 23.18); den nye s. 592 indledes på samme måde som ms. 12.2. I ms. 12.4, der udgør tilføjelser til ms. 12.1, bemærker SK, at det tilføjede er til s. 1 og 2 »af det Ikke-Reenskrevene« (se illustration 7).

Mss. 15.1, 16.1 og 17.1 rummer kladde til resten af bogen; de øvrige mss.-numre hertil udgør omarbejdelser og tilføjelser, der til dels er indvist med blyant og forskellige farver kridt. I ms. 16.1 bemærker SK på bl. [14v]: »Hvad om jeg her anbragte Slutningen af Forordet p. 5 og 6.«

Mss. 18 og 19 er skrevet tidligere i tilblivelsesprocessen end de netop omtalte mss. 11-16. Ms. 18 rummer titelblad, udkast og kladde til forordet og er udenpå mærket »Logiske Problemer«. På bl. [1r] er angivet samme titel, mens SK på den modstående side, omslagets inderside, ved en senere redigering har anført titlen »Afsluttende eenfoldig Efterskrift« (se illustration 8). Ms. 19 udgør kladde til sidste del afforordet, der som nævnt ovenfor senere blev anvendt til sidste del af »Tillæg. Forstaaelsen med Læseren«. At såvel mss. 18 som 19, oprindeligt titelblad og forord, er udarbejdet og renskrevet før udarbejdelsen af mss. 11-17, der rummer kladde fra begyndelsen af »A. Det Pathetiske« til bogens slutning, fremgår dels af påskriften og den oprindelige titel »Logiske Problemer« i ms. 18, dels af den omstændighed, at en tilføjelse i ms. 19 ses indarbejdet i renskriften til forordet på s. 6, før SK ved redigeringen af ms. 16 besluttede sig for at slette og overflytte de sidste sider af det allerede renskrevne forord til bogens slutning.

Mss. 20 og 21 udgør udkast og kladde til indholdsfortegnelsen, udarbejdet henholdsvis før og efter, SK besluttede sig for at ændre overskrifterne (se illustration 9). Ms. 20 må ligeledes være udarbejdet før mss. 11-17. Oprindelig hed kapitlerne »a«, »b«, mens 1. og 2. afsnit hed »§ 1« og »§ 2«. De nuværende §-afsnit i kap. 3 var oprindeligt betegnet med græske bogstaver.

Renskriften, ms. 23, er som påvist ovenfor skrevet, efterhånden som bogens dele blev udarbejdet. Titlen »Logiske Problemer« findes på de hæfter, som renskriften er ført i, frem til s. 185. Overskrifterne er frem til kap. 4 ændret, fx er »c« ændret til »Capitel III« på s. [389] og »d« til »§ 4« på s. [451]. Forordet med titlen »Afsluttende eenfoldig Efterskrift« og udgivelsestidspunktet »Kjøbenhavn 184 « er renskrevet før udarbejdelsen af mss. 11-17. Ud over de nævnte ændringer og omskrivninger har SK – især i bogens sidste del – foretaget et stort antal sletninger og tilføjelser af større og mindre omfang gennem hele renskriften (se illustration 10)

Journalen JJ

SK brugte journalen JJ fra maj 1842 til sept. 1846 og således også i hele tilblivelsesperioden for AE. * Mindst 50 af journalens godt 400 optegnelser fra før udgivelsen af AE er blevet indarbejdet i bogen; det gælder især mange refleksioner og ideer fra årene 1844-45.

Om et mindre antal JJ-optegnelser fra året 1844 kan det med sikkerhed fastslås, at de har inspireret til passager i AE. Det gælder fx JJ:249, der er blevet brugt i Climacus' kirkegårdsscene.* I optegnelsen genfinder vi som et karakteristisk element krigergraven:

M:T: thi det er saa besynderligt, det gives jo ikke Enhver at vorde Forfatter i Livet, dertil høre forskellige Gaver. Ak men gaae engang ud paa Kirkegaarden, betragt Gravene, og see! der er stundom et Msk. bleven Forfatter som allermindst tænkte derpaa. Disse korte Indskrifter, et fromt Ord, en Anmindelse fE.: den Gudfrygtiges Minde er i Velsignelse. – derude prædiker Alt; thi som Naturen forkynder Gud, saa prædiker enhver Grav. Der er et Grav-Monument, det forestiller en ung Pige i Brynstykke, hun har vist været deilig, nu er Stenen sunken sammen, og Nelder voxte om Graven. Hun synes ingen Familie at have havt. – En anden Grav gjemmer en Kriger, hans Hjelm og Sværd ligger paa Kisten, og under neden staaer, at hans Minde aldrig skal glemmes. Ak og dog er allerede Laagen paa Rækværket revet af lave, man fristes til at tage hans Sværd og værne om ham, han gjør det ikke mere – og de Sørgende meente, at hans Minde aldrig glemmes.

I JJ:261 behandles identitetsprincippet og kontradiktionsprincippet (modsigelsens grundsætning), og samme tematik er nærmere udviklet i AE. * Anliggendet er at påvise, at den hegelske filosofis påstand om at have hævet modsigelsens grundsætning ikke har gyldighed i eksistensen: »Saa længe jeg lever, lever jeg i Modsigelsen, thi Livet selv er Modsigelse. Paa den ene Side har jeg den evige Sandhed, paa den anden Side den mangfoldige Tilværelse, som Msk. som saadan ikke kan gennemtrænge, thi saa maatte han være alvidende. / Forbindelsesleddet er derfor Troen.«

Umiddelbart efter i journalen, i optegnelserne JJ:262 og 264, er emnet begyndelsens dialektik.* I JJ:264 læser man bl.a.: »En Begyndelse er altid en Beslutning, men en Beslutning er egl. evig (...). Naar jeg saaledes vil beslutte mig til at studere Logik. Saa sætter jeg hele Livet ind.« Tilsvarende betones i AE vigtigheden af at standse refleksionen eller spekuleringen og træffe en beslutning; »kun da er Begyndelsen forudsætningsløs.« (SKS 7, 110).* Emnet refleksionssyge berøres i JJ:281 med Hamlet som eksempel: »Man taler om, at man skal tvivle om Alt, og naar man saa skriver om Hamlet, saa korsrer man sig, at det er Reflexionssyge, og Hamlet havde dog endnu ikke bragt det til at tvivle om Alt. – Væ! Væ! Væ! Siebenbürgen.«* Der sigtes her til den tyske filosof og kritiker Röttscher, ligesom det er tilfældet i AE, hvor det endvidere hedder, »at Reflexionen kun standses ved en Beslutning«.* Spørgsmålet om positivitet og negativitet tages op i den samme optegnelse, hvor det fastslås, at i »samme Grad et Msk. har Positivitet har han ogsaa Negativitet«, og problematikken udvikles i AE under overskriften »Den eksisterende subjektive Tænker er i sit Existents-Forhold til Sandheden ligesaa negativ som positiv (...).«*

En del materiale fra journalen JJ blev kun til fodnotestof i AE. Det gælder eksempelvis JJ:276 og 277 om øltapperen og det offentlige fruentimmer, der begge er indgået i den vældige fodnote, hvor det eksemplificeres, hvorledes »det Comiske ligger i *Modsigelsen*«. * Som et andet eksempel kan anføres JJ:286 om kanonade versus stilhed, der i AE bliver til følgende: »Det er bekjendt nok, at en Kanonade gjør, at man ikke kan høre; men det er ogsaa bekjendt, at man ved at holde ud kan høre hvert Ord ligesom naar Alt er stille.«*

Så vidt året 1844. I det følgende år 1845 inddrager SK i stadigt stigende omfang materiale fra journalen JJ.

I et mindre antal tilfælde kan konstateres et tematisk eller indholdsmæssigt sammenfald mellem optegnelser i journalen og visse større passager af AE. Det gælder således JJ:331 om gudsforholdets lidelse, der behandles i AE s. 402ff.* En anden optegnelse, JJ:363 med overskriften »*Et muligt Slutningsord til alle de pseudonyme Skrifter af Nicolaus Notabene*«, er en forstudie til episoden i AE, hvor Climacus redegør for, hvordan han blev forfatter.* I skitsen, der ligger meget tæt op ad den endelige version, hedder det bl.a.:

Jeg havde tilbragt nogle Aar af mit Studenterliv i en Slags Lediggang, vel læst og tænkt en Deel men min Indolents havde været aldeles overveiende; da sidder jeg nu for 4 Aar siden en Søndag-Eftermiddag ude hos Conditoren i Fredriksberg-Hauge og ryger min Cigar og seer paa Tjenestepigerne, og see pludselig griber den Tanke mig: Du gaaer nu og spilder Din Tid uden at gjøre Gavn; i alle Retninger træder et dyrebart Genie frem efter det andet og gjør Livet og Tilværelsen og den verdenshistoriske Færsel og Communicationen med den evige Salighed lettere og lettere – *hvad gjør Du?* Skulde Du dog ikke kunde hitte paa Noget, hvorved Du ogsaa kunde tjene Tiden. Da faldt det mig ind,; hvad om jeg satte mig ned og gjorde Alt vanskeligt.*

En anden større optegnelse, JJ:374, bærer overskriften »Replik af en humoristisk Individualitet« og bliver

i AE til det store afsnit, der indledes: »Lad nu en Humorist udtale sig«. I forlængelse af samme optegnelse optræder yderligere en »Replik«, JJ:375, som danner forlæg for en tilsvarende passage i AE, der begynder med udbruddet: »Som den Syge længes efter at kaste Bandagen af, saaledes længes min sunde Aand efter at afkaste Legemet Mathed«.–

Sidstnævnte replik er forholdsvis kort, og i almindelighed gælder da også, at det er mindre stykker fra journalen, der indgår i AE. Fx overtages en definition på ironi næsten ordret, JJ:323. Undertiden ses det, at SK med udgangspunkt i en optegnelse udvikler en tankegang eller ide strakt ud over en længere passage i AE, fx drøftelsen af dogmet om helvedsstraffenes evighed s. 92ff., jf. JJ:342, eller s. 484ff. om skyldbevidsthedens evige erindren, hvor billedet med den bortløbne fange finder anvendelse, jf. JJ:320. I tilfældet JJ:358 om lidelse og smerte er sammenhængen mellem AE, s. 403, og JJ bevidnet i den kasserede renskrift, ms. 11.1, bl. [16v], hvor der bringes følgende henvisning: »Et Confinium til det Religieuse en psychologisk Collision vil jeg endnu fremhæve (cfr. Journalen p. 209.)«.–

Nogle få optegnelser i journalen JJ knytter sig til tillægget »Henblik til en samtidig Stræben i dansk Litteratur« og beskæftiger sig med SKs pseudonyme skrifter. JJ:326 angår alment »Forholdet mellem Enten – Eller og Stadierne«. I JJ:357 bemærkes om disse to bøger, at sidstnævnte fik en ringere modtagelse end *Enten – Eller*, men så meget desto bedre: »Det er ypperligt, paa den Maade bliver [jeg] af med den gabende Pøbel, der skal være med naar den troer der er Opløb.« I AE er ræsonnementet det samme, dog formuleret i noget mildere vendinger (s. 259ff.). JJ:362 vedrører anmeldelsen af *Philosophiske Smuler* i et tysk tidsskrift, og i AE elaboreres kritikken i den anledning til en vældig fodnote (s. 249-253).

Bogens største fodnote er dog ubetinget den om det komiske (s. 466-472). I denne note har SK indarbejdet nogle eksempler fra JJ: foruden de ovennævnte JJ:276 og 277 kan anføres JJ:396 om Hamlets sværger ved en ildtang og om 4 sk. guld på et bogbind. I en anden note hentes et komisk eksempel i JJ:337 fra *Biblische Legenden der Muselmänner*. Andetsteds er optaget en bemærkning om røvere og zigeunere, JJ:356, sml. AE s. 259,32ff. Her bringer SK selv en henvisning til JJ i den kasserede renskrift til AE, ms. 9, s. [369]: »cfr Journalen 207«.

Med større hyppighed indarbejdes dog i selve hovedteksten en betydelig mængde af denne type mindre enheder, der er kendetegnet ved en vis prægnans eller fyndighed, ofte i form af små billeder eller historier. Det drejer sig gerne kun om nogle få linier. Fx JJ:333, som rummer en »Yttring af Galskab« af Sokrates, der indgår lettere bearbejdet i AE: »at naar Skipperen har sat den Reisende over Havet til sit Bestemmelsessted, saa gaaer han (Skipperen) ganske rolig op og ned ved Strandkysten, tager sin Betaling, og dog kan han jo ikke vide om han har gjort en Tjeneste derved, ell. om det ikke havde været bedre at den Reisende omkom paa Søen«. I nogle tilfælde er der tale om betydeligere omarbejdelse eller stilistisk afslibning, fx JJ:374.b, der er en marginaltilføjelse til den ovennævnte »Replik af en humoristisk Individualitet«, hvor det simple »man kommer løbende med en Lidenskab som ingen Mand havde det i Bombardementet« udvides til: »man sætter Uendelighedens bedste Been frem og kommer styrtende i Lidenskabens yderste Skynding, ingen Mand i Bombardementet kunde skynde sig mere, ikke Jøden, der faldt ned fra Galleriet, kunde komme mere hovedkulds.«

Endelig skal fra slutningen af journalen JJ berøres nogle af de optegnelser, der rummer en direkte omtale af AE. *

I JJ:411, der er skrevet sent i 1845, mens AE endnu var under udarbejdelse, bemærker man, at titlen stadig er »*Afsluttende eenfoldigt Efterskrift*«. Optegnelsen beskæftiger sig med »Meningen af den sidste Passus i Forordet (ell. om den kommer til at staae i Bagordet)« og må altså, som anført ovenfor s. 51, være skrevet på et tidspunkt, hvor det endnu ikke var fastlagt, at den pågældende passage skulle indgå i »*Tillæg. Forstaaelsen med Læseren*«. Hvad der refereres til, er stedet, hvor Climacus ytrer: »At jeg selv skal sige det: jeg er Intet mindre end en Satans Karl i Philosophien, kaldet til at skabe en ny Retning; jeg er et stakkels enkelt eksisterende Menneske med sunde, naturlige Evner, ikke uden en vis dialektisk Færdighed og heller ei ganske blottet for Studium«, men at han frabeder sig at blive kaldt læremester: »Nei, den Læremester, om hvilken jeg taler og paa en anden Maade, tvetydig og tvivlende, er Læremesteren i den tvetydige Kunst at tænke over Existents og at existere« (SKS 7, 564f.). I JJ:411 præciseres, hvad der »ofte nok [er] sagt i Bogen«, at ingen sådan lærer findes:

I Forhold til at existere gives der kun Lærende, thi Den, der indbilder sig at han er saaledes færdig, at han kan lære Andre og derover glemme selv at existere og lære: han er en Daare. I Forhold til at existere er der for alle Existerende een Læremester: Existentsen selv.*

JJ:412 udvikles i forbindelse med behandlingen af dåbens sakramente i AE, hvor det benægtes, at denne kan være saliggørende uden troens tilegnelse, og til understøttelse heraf citeres en passage fra Luthers *Büchlein von der babylonischen Gefängniß der Kirche*. Sammesteds i AE synes SK at have benyttet JJ:380, som til sidst på lignende måde som i AE sammenligner Luthers stil med »hiint Forfærdelsens Tordenveir«, jf. SKS 18, 268: »Luther blev, som bekjendt, saa rystet ved et Lyn, der dræbte hans Ven ved hans Side, men saaledes er hans Yttringer bestandigt, ligesom Lynet i eetvæk slog ned bag ved ham.«

254

5

* -

Dej første i en Prolegomena...
om en fuld Endelse, der gjøres først i
et temmeligt fjerde Bogen: "for som
faaet Noget af den Retning, som
ledt sig for til den Tid."

VII R 1

* -

Afsættende Skrift.

Det hele Manuskript var
indleveret i Bogtrykkerens, det 7
Bund med et Brev. (København
1845.) - "første og sidste ~~Skæde~~ Sædning
var færdig og en af Bogen først
i et oprindelig Manuskript,
men lige til den sidste del
oppe for at indarbejdes
i den nye afløsning som først
samt muligt, for ikke at ligge
og flume i et Bogtrykkerens
Køle til et Bort om de yderligere
Denker som jeg ikke vilde lade
sigte med i det første den var

De Noter:
Det i Manuskriptet
faldt der for Noter
men med Noter
af det Brevet var

[Blandt:]
Jeg var et Brev
4 Brev og et Brev, om
5 alle af 5: 7: den
stærke af den (København
København og Brevtrykkeren)
Brevet led det
ganske af mit Brev
færdig Brev, om
7 alle Brev i et
Brev Brev med
Datoerne Angivelst,
det hele var Brev,
med alle de Brev.
Men, Nei! Jeg

Noter (af det Brev) (in)

*

13. Journalen JJ, s. 254, begyndelsen af JJ:414 og 414.a med SKs overvejelser angående »En første og sidste Forklaring«) stammer fra tiden efter afleveringen af AE til trykkeriet og giver vigtige bidrag til tilblivelsen af dels »En første og sidste Forklaring« (se nedenfor s. 70), dels den senere tilkomne note, der oprindeligt var bestemt til indlemmelse i AE og nu kun findes i SKs håndeksemplar (se nedenfor s. 87f.). I optegnelsen beklager SK sig bl.a. over pøbelagtighed og bysnak, hvilket var en af grundene til, at han havde overvejet at udelade »En første og sidste Forklaring« af bogen.

Løse papirer

Blandt SKs løse papirer findes omkring 20 optegnelser, der kan sættes i forbindelse med tilblivelsen af AE. Det gælder for størstedelen af disse optegnelser, at et citat, billede eller en fortælling danner udgangspunkt for en lignende passage i AE.

I en optegnelse fra 1845, med overskriften »3 moralske Fortællinger«, fortælles lakonisk om en matros:

Een Gang er ingen Gang.

Ham der faldt ned fra Masten – han gjorde det om, og saa sagde man om ham: det er ingen Ting.*

Uden at elaboreres dukker denne fortælling op i slutningen af tillægget »Henblik til en samtidig Stræben i dansk Litteratur«. *

Blandt de løse papirer findes flere optegnelser, der danner udgangspunkt for eller er indarbejdet direkte i AE. En af disse optegnelser rummer kimen til scenen i Frederiksberg Have, hvor Climacus beslutter sig for at gøre alt vanskeligt. I optegnelsen går beslutningen dog på at blive forfatter, ikke at være den, der gør alt vanskeligt. Optegnelsen begynder således:

Det er vel nu en 3 Aar siden, at jeg fik det Indfald at ville forsøge mig som Forfatter. Jeg husker det ganske tydeligt, det var en Søndag; nei, bie lidt, – jo ganske rigtigt, det var en Søndag Eftermiddag; jeg sad som sædvanligt hos Conditoren i Frederiksberg Have og røg min Cigar (...) *

I afsnittet »A. Det Pathetiske« behandles forholdet mellem lastens og dydens vej, og præstens tale kan heri ses som et eksempel på modsigelser i det retoriske foredrag. Det sker med udgangspunkt i en optegnelse med overskriften »Noget om gudelig Veltalenhed«. *

I SKs håndeksemplar af *Enten – Eller* (1843) findes to optegnelser, der knytter an til begyndelsen af tillægget »Henblik til en samtidig Stræben i dansk Litteratur«. Her beskrives Climacus' beslutning om at blive forfatter, og hvorledes disse planer bestandigt kuldastes af de øvrige pseudonyme forfattere. Den første optegnelse* beskriver, hvorledes tungsind og fortvivlelse udgør det centrale tema i første del af *Enten – Eller*, mens den anden understreger det gennemgående anlæg i hele skriftet; den lyder:

At der i »Enten – Eller« findes et Anlæg, der strækker sig ligefra det første Ord til det sidste er der vel Ingen, der falder paa, da Fortalen gjør en Spøg dermed og ikke mæler et Ord om det Speculative*.

Notesbog 13

Også i forhold til optegnelser fra 1842-43 i notesbog 13, »Philosophica«,* kan man notere sig visse berøringspunkter; men i modsætning til journalen JJ, hvorfra meget materiale indarbejdes direkte, ses sammenhængen med notesbog 13 at være en anden: på et overordnet plan får mange filosofiske problemer hos SK deres første grundigere formulering særlig i denne notesbog, og siden udkrystalliseres de samme tanker i AE. *

Blandt de første udkast til AE findes en oversigt omfattende otte punkter under overskriften »Logiske Problemer« (ms. 1.2, se illustration 11). Sammenhængen mellem denne oversigt og AE kommer ikke blot til udtryk ved, at de samme temaer behandles eller fremsættes – også i *Philosophiske Smuler* og andre af de pseudonyme skrifter finder man problemerne behandlet på forskellig vis – men først og fremmest viser det sig ved, at »Logiske Problemer« var den oprindelige titel for AE (jf. ms. 18).

Allerede i notesbog 13 findes flere af disse ideer skitseret i forbindelse med SKs filosofiske studier. Det gælder således det første logiske problem: »Hvad er en Categorie og Hvad vil det sige at Væren er en Categorie«, som udvikles nærmere i Not13:41.* Der findes i selve AE ingen udførligere diskussion af det grundlæggende ontologiske problem, hvad en kategori er, men temaet nævnes og gennemspilles indirekte i flere sammenhænge.

Det andet logiske problem fra udkastet, »Om Categoriens historiske Betydning er den en Abbreviatur, som Verdenshistorien efterhaanden sætter af«, optræder i nogle optegnelser på en papplade, som har været

brugt i forbindelse med notesbogen.* Her lyder to optegnelser hhv. »Hvilken er Kategoriens historiske Betydning? Hvad er en Kategorie?« og »Skal Kategorien udledes af Tænken eller af Væren?«*

Problemerne 3, 4 og 5 lyder: »Hvorledes fremgaaer ved en fortsat quantitativ Progress en ny Qualitet«, »Om Springet« samt »Om Forskjellen mellem en dialektisk og en pathetisk Overgang«. Tilsvarende bliver spørgsmålet om kvantitative og kvalitative, patetiske og dialektiske overgange, herunder »Springet«, et gennemgående tema i AE. Det tredje problem drøftes specifikt bl.a. i Leibnizoptegnelsen Not13:23 i afsnittet indledt »Det er en meget vigtig Bemærkning som L. gjør § 212 [i *Théodicée*] at Slutningen fra Quantitæt til Qualitæt er forbunden med stor Vanskelighed, ligesom den fra det Lige til det Lignende.«* »Springet« figurerer på den ovennævnte papplade: »Kan Overgangen skee fra en quantitativ Bestemmelse til en Qualitativ uden ved et Spring? Og ligger ikke hele Livet heri?«* Endelig findes problem nr. 5, de patetiske og dialektiske overgange, behandlet i marginalnoten Not13:8a.*

Det sjette logiske problem lyder: »Al historisk Viden er kun Approximation« og går nærmest igen som et slags omkvæd igennem hele AE. Tilsvarende berøres i Not13:45 spørgsmålet om positiv og negativ viden:

Hvad er det Positive, hvad er det Negative?

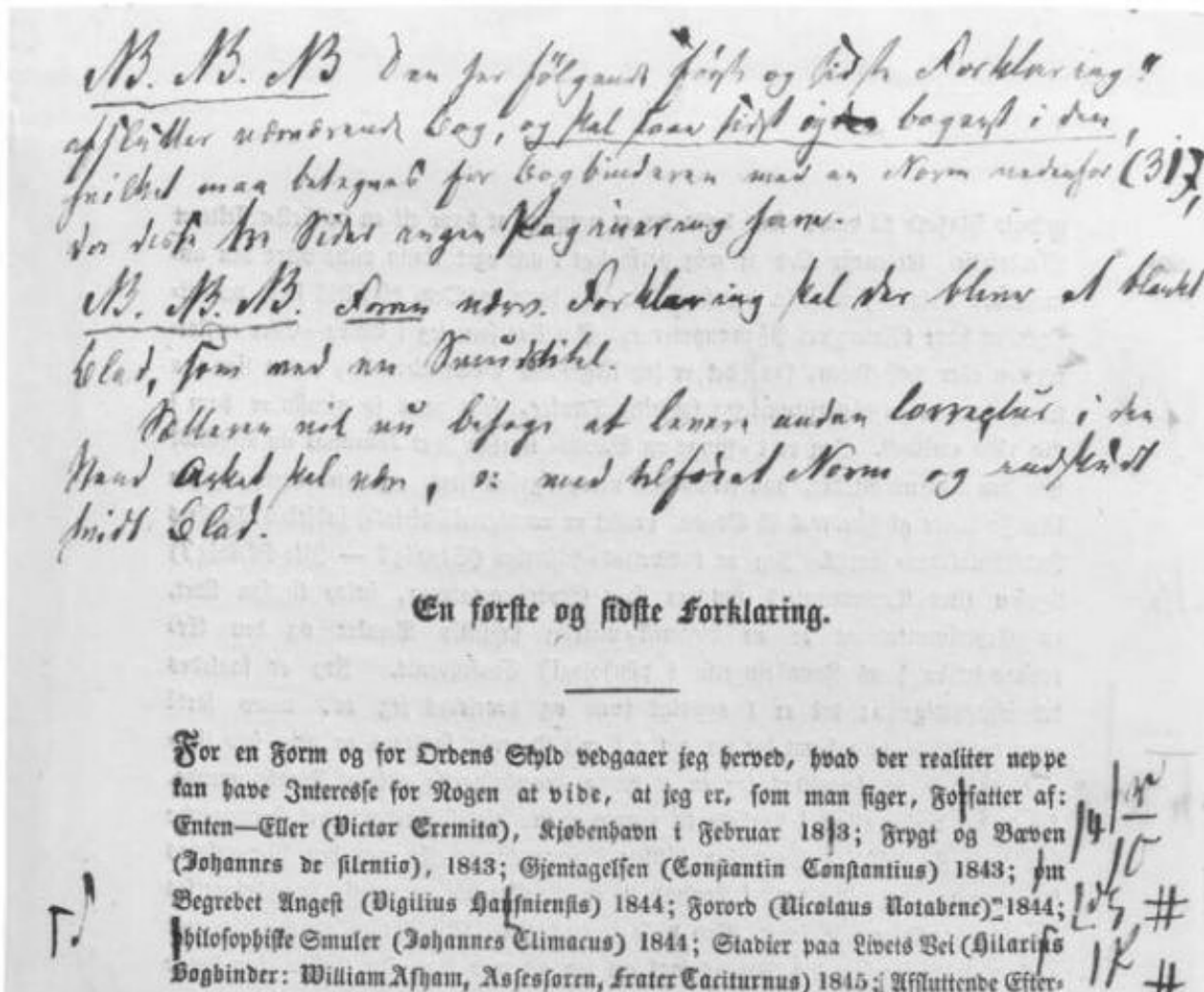
Den positive Viden er den uendelige Viden, den negative Viden er den endelige. Forsaavidt er den positive Viden den negative, den negative den positive. Naar jeg veed, at jeg er uvidende, naar jeg veed, at jeg altid har Uret, saa er dette en negativ Viden, og dog er den positiv.*

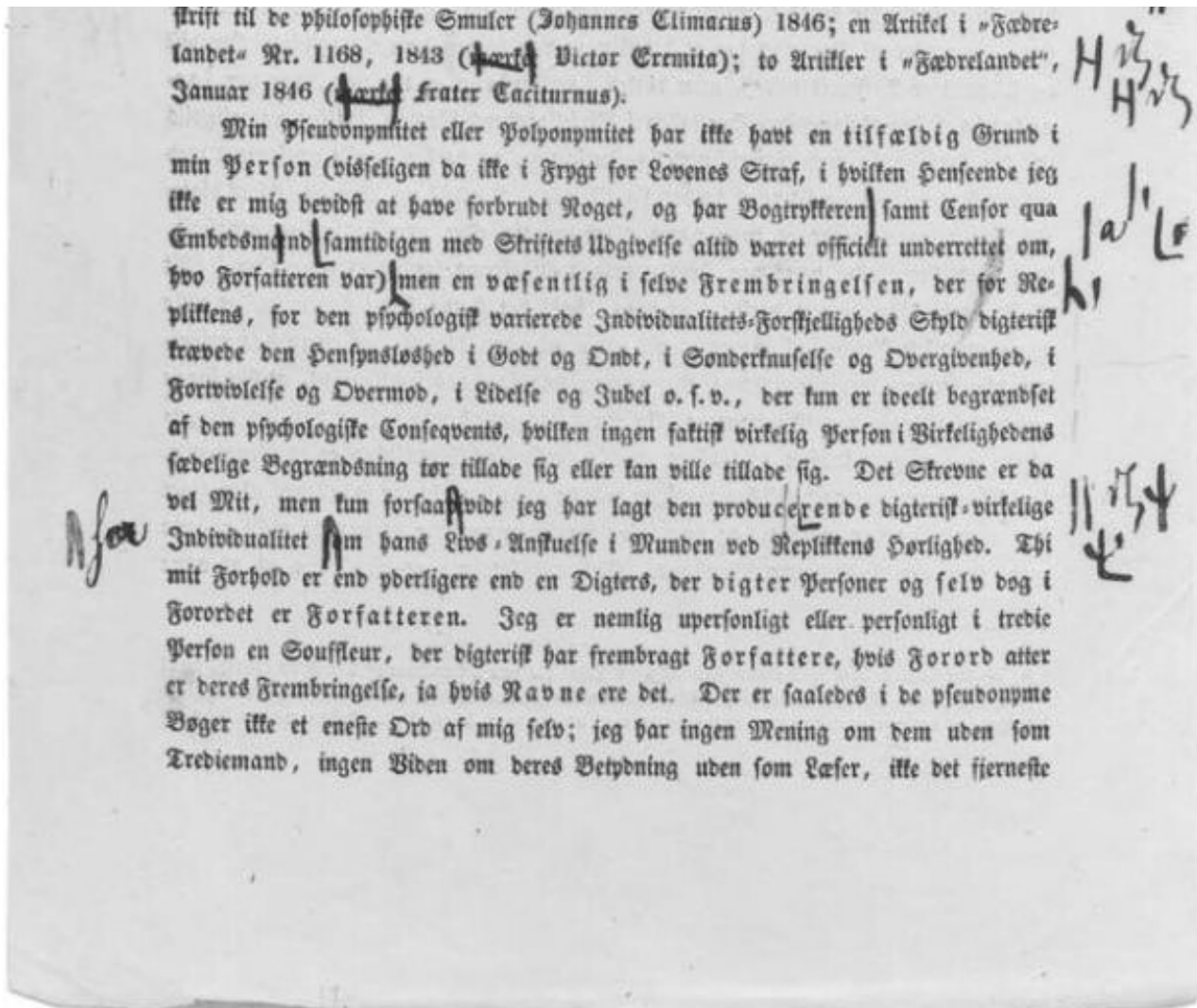
Problemstillingen udfoldes som en af Lessings teser i AE s. 80ff. under overskriften: »Den eksisterende subjektive Tænk er i sit Existents-Forhold til Sandheden ligesaa negativ som positiv, har ligesaa megen Comik som han væsentligen har Pathos, og er bestandigt i Vorden, {}): Stræbende.«

»En første og sidste Forklaring«

»En første og sidste Forklaring«, hvor SK redegør for og vedkender sig pseudonymiteten, blev indlemmet i AE sent og efter grundige overvejelser. I førstetrykket omfatter den fire sider.

I sin omhyggelige instruks til sætteren bemærker Levin i førstekorrekturen, hvor »En første og sidste Forklaring« ved en fejl var blevet trykt i samme ark som bogens indholdsfortegnelse (se illustration 12

12. Førstekorrektur til »En første og sidste Forklaring« med Levins anvisninger til sætteren (første side, upagineret):

NB. NB. NB. Den her følgende »første og sidste Forklaring.« afslutter nærværende Bog, og skal staae sidst og bagerst i den, hvilket maa betegnes for Bogbinderen med en Norm nedenfor (31), da disse tre Sider ingen Paginering have.

NB. NB. NB. Foran nærv. Forklaring skal der blive et blankt Blad, som ved en Smudstitel.

Sætteren vil nu behage at levere anden Correctur i den Stand Arket skal være, {}): med tilføiet Norm og indskudt hvidt Blad.*

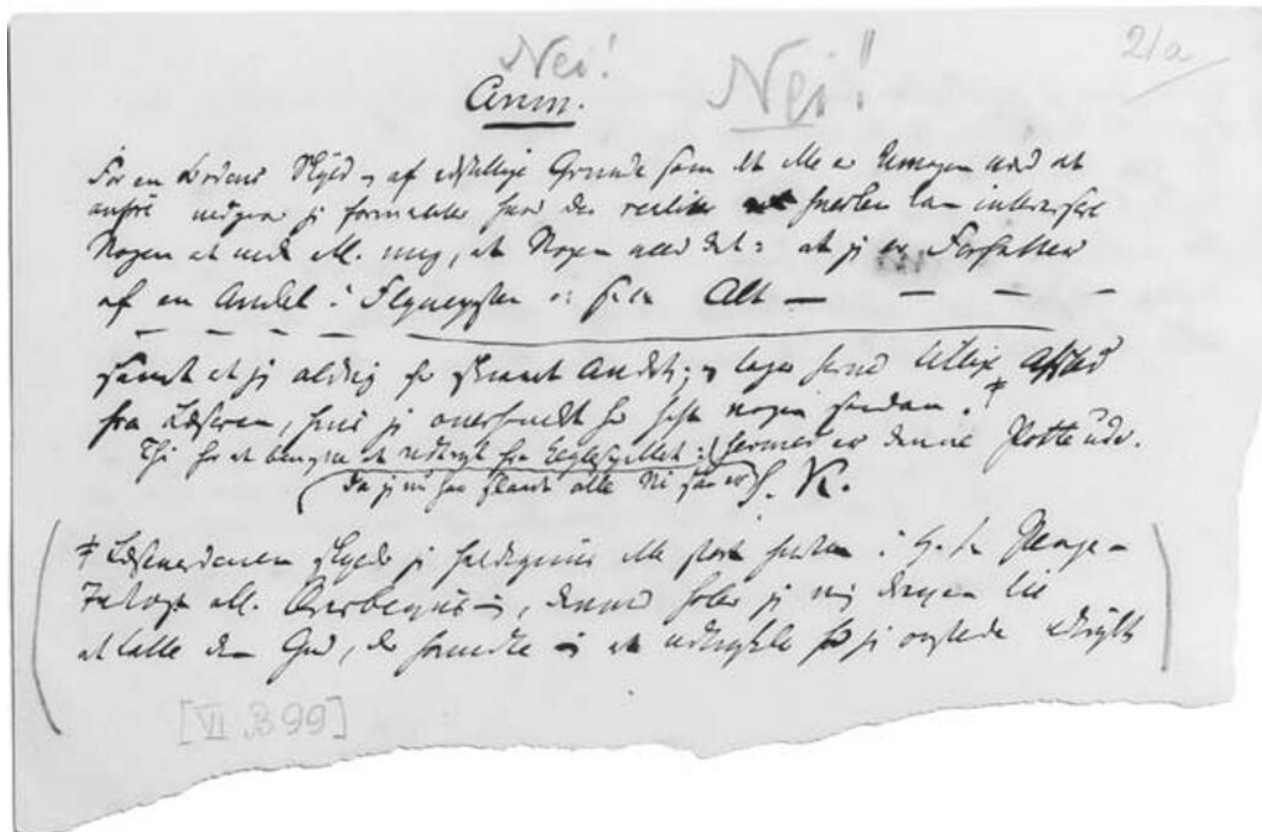
Andenkorrekturen til »En første og sidste Forklaring« er gået tabt, men som det fremgår af førstetrykket, er de særlige anvisninger, der må stamme fra SK selv, nøje blevet fulgt. Det samme gælder, hvad SK anfører øverst på første side i renskriften (ms. 25): »For Sætteren / Det Hele trykkes med Petit som Skriften i Noterne.«*

Omhuens afspejler den vigtighed, SK tillagde forklaringen, som synes at have været længe undervejs. Optegnelsen JJ:363,* der bærer overskriften »Et muligt Slutningsord til alle de pseudonyme Skrifter af Nicolaus Notabene«, er et udkast til Climacus' overvejelse om sin livsopgave; men selve overskriften »Slutningsord« peger i retning af, at SK på daværende tidspunkt havde i tankerne at lade AE runde af med en vedgåelse af pseudonymerne og en status over forfatterskabet kombineret med en afsked med læseverdenen.

Om tilblivelsen af »En første og sidste Forklaring« kan man læse i JJ:414, hvor SK bemærker følgende (se illustration 13):

En første og sidste Forklaring var henkastet paa et Stykke Papiir i det oprindelige Manuscript, men lagt til Side, for at udarbejdes og blev først afleveret saa sildigt som muligt, for ikke at ligge og flyve i et Bogtrykkerie.*

Med »et Stykke Papiir« kan menes den løse lap (ms. 24.1),* der bærer følgende tekst (se illustration 14

14. Løs lap med det første udkast til »En første og sidste Forklaring« (ms. 24.1, bl. [1r])
):

Nei!

Anm. Nei!

For en Ordens Skyld og af adskillige Grunde som det ikke er Umagen værd at anføre vedgaaer jeg formaliter hvad der realiter hverken kan interessere Nogen at vide ell. mig, at Nogen veed det: at jeg er Forfatter af en Artikel i Flyveposten o: s: v: Alt - - - - - samt at jeg aldrig har skrevet Andet; og tager herved tillige Afsked fra Læseren, hvis jeg overhovedet har haft nogen saadan.

Thi for at benytte et Udtryk fra Keglespillet: da jeg nu har slaaet alle Ni saa er hermed denne Potte ude.

S. K.

De påfaldende to gange »Nei!« øverst på siden er tilføjet med blyant. Om fortsættelsen, indvist efter »saadan«, er der sat blyantsklammer:

Læseverdenen skylder jeg heldigviis ikke stort hverken i H. t: Penge-Indtægt ell. Æresbeviisning, derimod føler jeg mig dreven til at takke den Gud, der forundte mig at udtrykke hvad jeg ønskede udtrykt netop som jeg ønskede det, den Gud der begunstigede ved ydre Vilkaar, den Gud der velsignede den arbejdende Tankes Anstrængelse, der ofte omskabte den stumme Smerte til det vederqvægende Udtryk, - at takke ham, hvad jeg ell. helst gjør i Løndom, her vitterligt ligesom i Andres Nærværelse, hvad enten disse nu ville smile deraf, ell. undres derover, ell. forblive uvidende om, ell. bevæges derved.

Om Gud vil forvandle mig det Hele til en Spøg, om Arbeidet slet ingen Betydning skal have for noget Menneske, om jeg slet ingen Læser skal have, for mig bliver det derfor ingen Spøg ell. mindre helligt og alvorligt, thi mig var det min Gjerning, om jeg havde vidst, at jeg vilde faae mangfoldige Læsere var det ikke blevet mig helligere.

Den omhyggelige tak til Gud modsvares i den endelige version af passagen, hvor SK som det første takker »den Styrelse, der paa saa mangfoldig Maade har begunstiget min Stræben«.

I det næste udkast (ms. 24.2)* er en overskrift kommet til: »En Bekjendtgjørelse til Vitterlighed«. Endvidere erstattes, hvad der i første omgang kun var »en Artikel i Flyveposten o: s: v: Alt« og nogle streger i det ovennævnte udkast, med en specificering af, hvilke artikler SK er forfatter af; desuden nævnes Af en endnu Levendes Papirer, »fremdeles, at jeg er, som man siger, Forfatter af / de pseudonyme Skrifter. / En Artikel i Fædrelandet (Victor Eremita). / 2 Artikler i Fædrelandet (Frater Taciturnus) / samt at jeg forøvrigt

Intet har skrevet, ikke een Linie uden med mit Navn under.«

I ms. 24.3,^{*} der efter betydelig redigering i alt væsentligt ligner den endelige version, er værkfortegnelsen blevet mere udførlig, kun er der afsat plads til nummerangivelserne for *Fædrelandet*. Overskriften er stadig »Bekjendtgjørelse«, men øverst til højre er tilføjet »En første og sidste Forklaring«, ændret fra »En sidste Forklaring«.

At »En første og sidste Forklaring« blev afleveret efter det øvrige manuskript og »saa sildigt som muligt«, jf. JJ:414, skyldes SKs rådvildhed, hvad angår vedgåelsen af pseudonymerne, som det også fremgår af den uddybende marginalnote JJ:414.a (jf. illustration 13):

Jeg har et Øieblik været raadvild, om jeg ikke af H: t: Omstændighederne (Corsar-Vrøvlet og Bysnakken) skulde lade Vedgaaelsen af mit Forfatterskab ude, om jeg ikke skulde i det Trykte bemærke ved Datoernes Angivelse, at det Hele var Ældre, end alt dette Vrøvl. Men, Nei! Jeg skylder Sandheden netop intet Hensyn at tage til altså Sligt, og gjøre Alt som det har [været] bestemt, henstillende til Gud, hvad han vil der skal komme ud der af, modtagende Alt af hans Haand som en god og en fuldkommen Gave forsmaaende, at handle klogt, fortrøstende mig til, at han vil give mig en sikker og vis Aand.^{*}

SK anfører altså selv »Corsar-Vrøvlet« som en årsag til sin tvivl, og man må derfor spørge, hvilken indflydelse Corsarstriden kan have haft på den endelige udformning af »En første og sidste Forklaring«.

I et tilbageblik på forløbet skriver SK i et udkast til en artikel under overskriften »En lille snaksom Ytring i Godmodighed«:^{*}

I den første Halvdeel af Dec. Maaned 1845 var Manuscriptet til min sidste Bog færdigt, og blev, som jeg altid har for Skik, heelt og holdent afleveret i Bogtrykkeriet et Par Dage før Juul. Jeg var altsaa færdig og laae ledig, havde Tid og Leilighed til at gjøre, hvad jeg ell. ikke kunde gjøre, og var i Glæde og Taknemlighed over selv at være færdig, tilbøielig til at gjøre en ell. anden en lille Tjeneste. Da udkom Hr. P. L. Møllers brillante Gæa. (...)

Der sigtes her til *Gæa, æsthetisk Aarbog* 1846, udg. af P.L. Møller, der udkom 22. dec. 1845 og rummer artiklen »Et Besøg i Sorø« (s. 144-187).^{*} Heri bringes en stærkt kritisk omtale af *Stadier paa Livets Vei* (1845), især lidelseshistorien »'Skyldig?' - 'Ikke-Skyldig?'«^{*}

P.L. Møller synes i tilpas god tid i december at have henvendt sig til Victor Eremita, hvis identitet han må have kendt, for at høre, hvorvidt denne havde et bidrag liggende til *Gæa*. I et brev dateret »1ste Juledag« havde SK svaret knapt og afvisende:

Idag modtager jeg igjennem Hr. Giødwad Deres meget ærede og fortrolige Billet. Mit Svar er til Dem som til enhver Anden, der gjør eller har gjort mig Forslag i denne Retning: jeg har aldrig Noget færdigt, og jeg binder mig aldrig ved noget Løfte.

Deres ærbødige

Victor Eremita.^{*}

Da P.L. Møllers henvendelse må være sket før affattelsen af hans egen artikel i *Gæa*, kan det dog udelukkes, at en negativ stemning som følge af SKs afslag har haft nogen indflydelse på anmeldelsen af *Stadier*.

SK svarede igen på kritikken med en artikel i *Fædrelandet* nr. 2078, 27. dec. 1845, »En omreisende Æsthetikers Virksomhed, og hvorledes han dog kom til at betale Gjæstebudet«, underskrevet: »Frater Taciturnus, Høvidsmand for 3die Afdeling af 'Stadier paa Livets Vei'«.^{*} Heri falder bemærkningen: »Gid jeg nu blot snart maatte komme i 'Corsaren'« (om end med tilføjelsen: »Og dog, jeg har jo allerede været der; thi ubi spiritus, ibi ecclesia: ubi P. L. Møller, ibi 'Corsaren'«).^{*} På denne artikel svarer P.L. Møller med et kortere indlæg i *Fædrelandet* nr. 2079, 29. dec. 1845, »Til Hr. Frater Taciturnus, Høvidsmand for 3die Afdeling af 'Stadier paa Livets Vei'«.^{*} Endelig kommer SK da i *Corsaren* den 2. jan. 1846 (nr. 276, sp. 2-6) i en stort opsat artikel med illustrationer: »Hvorledes den omvandrende Philosoph fandt den omvandrende virkelige Redacteur af 'Corsaren'«. Frater Taciturnus forsvare sig i *Fædrelandet* nr. 9, 10. jan. 1846: »Det dialektiske Resultat af en literair Politi-Forretning«.^{*}

Forfatterskabet til de to artikler af Frater Taciturnus i *Fædrelandet* vedkender SK sig i »En første og sidste Forklaring«, hvor han angiver udgivelsestidspunktet til »Januar 1846«. Dateringen er altså forkert for den første artikels vedkommende, da denne udkom 27. dec. Udgivelsestidspunktet 27. dec. samt den upræcise angivelse »Januar 1846« tyder på, at renskriften af »En første og sidste Forklaring« må være affattet tidligere end 27. dec. 1845 på et tidspunkt, hvor SK endnu ikke vidste, hvornår hans artikler skulle komme i *Fædrelandet*. En opklaring af dette spørgsmål findes i NB:7, s. [2], hvor det hedder, at »Artiklen mod P. L. Møller var skrevet i megen Frygt og Bæven, jeg brugte Helligdagene [dvs. julen] dertil (...). Ligesaa

Artiklen mod Corsaren.«^{*} SK har altså forud for sin Corsaroptræden i jan. 1846 planlagt og endog skrevet den anden af artiklerne med angrebet på *Corsaren*. Når han på forhånd kunne henvise til »to Artikler i 'Fædrelandet', Januar 1846« i »En første og sidste Forklaring«, må renskriften af forklaringen være afsluttet før julen 1845, hvor artiklerne blev skrevet. Den afsluttende datering, der også findes i renskriften, »Kjøbenhavn i Februar 1846. / S. Kierkegaard«, markerer således udgivelses-, ikke affattelsestidspunktet.

Nøjagtig hvornår renskriften herefter blev afleveret som trykms. til sætteriet, kan ikke afgøres med sikkerhed. »En første og sidste Forklaring« indgår i førstekorrekturen, men blev ved en fejl placeret i samme ark som indholdsfortegnelsen, hvilket kan skyldes, at den først blev indleveret til sætteriet, da bogens omfang var kendt, og indholdsfortegnelsen med de rigtige sidetal kunne sættes. SK har derfor kunnet udsætte afleveringen til »saa sildigt som muligt«, jf. ovenfor.

Det bemærkes, at Corsarstriden, der på denne tid tog sin begyndelse, ingen betydning havde for *AE*; trykmanuskriptet synes at have været færdigt i anden halvdel af december og blev afleveret til trykkeriet 30. dec.

Korrekturfasen

Der er til *AE* bevaret en komplet førstekorrektur (jf. ms. 26) og ti ark af andenkorrekturen (jf. ms. 27). Rettelserne er indført af SKs sekretær Israel Levin; men i betragtning af disses omfang og ofte temmelig indgribende karakter kan der næppe herske tvivl om, at SK selv i et vist omfang har været involveret i korrekturfasen. Således noterer han i et udkast til en artikel mod *Corsaren* under overskriften »Nogle veiledende Betragtninger betræffende 'Corsarens' kraftige Vildfarelse« følgende:

Da jeg netop i denne Tid kun er beskæftiget med at læse Correctur af et større Værk, der afsluttende vil knytte sig til den hele Stræben, der er begyndt og fortsat gennem pseudonyme Skrifter, om det dog nærmest slutter sig til de af mig udgivne filosofiske »Smuler«: har jeg troet passende at kunne anvende nogle af mine Fritimer til nogle ethiske og æsthetisk-ethiske Betragtninger betræffende Corsaren som et usædeligt litterairt Phænomen.^{*}

Det fremgår altså, at SK »kun er beskæftiget med at læse Correctur af et større Værk«, nemlig *AE*, hvilket dog ikke afskærer ham fra at anvende »Fritimer« på polemiske sysler. Endvidere var *En literair Anmeldelse* påbegyndt allerede medio december, jf. udkastet »En lille faktisk Oplysning«,^{*} og arbejdet hermed stod også på under korrekturen, jf. JJ:415, hvor det hedder, at han »heller ikke samtidigt med Correcturen [har] begyndt paa noget Nyt, men kun paa den lille Anmældelse af de to Tidsaldere, der atter er afsluttende.«^{*}

Denne holdning synes at afvige fra den travlhed, han ifølge eget udsagn tidligere havde lagt for dagen under korrekturen på *Enten - Eller* i 1843, jf. *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed*, s. 38:

Da jeg læste Correctur af *Enten - Eller*, havde jeg saa travlt, at det var mig en Umulighed at anvende den sædvanlige Tid til at drive frem og tilbage paa Gaden. Jeg blev først færdig sildigere paa Aftenen -

I forbindelse med *Enten - Eller* hjalp J.F. Giørdwad til som korrektør, men hvordan det i praksis foregik, vides ikke, og korrekturen er gået tabt.^{*} Et yderligere udsagn findes i *Synspunktet* s. 48 angående korrekturen på *Christelige Taler* (1848), hvor SK blot nævner, at han »[sad] og læste Correctur af en Bog«. Også denne korrektur er gået tabt. Derimod er en del korrekturark overleveret til *Tre Taler ved tænkte Leiligheder* (1845), og her gør sig det samme gældende som ved *AE*, nemlig at rettelserne udelukkende er indført af Levin.^{*}

H.P. Barfod oplyser i *EP III*, s. 269 i fodnoten: »[Ifølge Meddelelse fra Bianco Lunos Bogtrykkeri 'bestilte' S. K. 'Afsluttende uvidensk. Efterskr.' sammesteds d. 30. Dcbr. 1845 - Bogen blev færdigtrykt den 20. Febr. 1846.]«^{*} Da Bianco Lunos *Erindringsbog for 1845* som tidligere nævnt er gået tabt, kan denne oplysning ikke verificeres. Men der er ingen tungtvejende grund til at betvivle den, og da ordet 'bestille' betød at indlevere et manuskript til trykning, må man udlede, at SK indleverede trykmanuskriptet til *AE* den 30. dec. 1845 og samtidig afgav ordre om sætning og trykning.^{*} Hvornår førstekorrekturen var færdigtrykt, kan ikke afgøres, men da der på den ene side skulle være tid til at sætte den omfangsrige bog og på den anden side tid til at korrekturlæse den, er midten af jan. 1846 et rimeligt bud. Hvor længe læsningen af førstekorrekturen har taget, kan heller ikke afgøres, men i betragtning af, at det viste sig fornødent med både en anden- og en tredjekorrektur, og at bogen lå færdigtrykt 20. feb., har den formentlig kun strakt sig et par dage ind i februar. I følge journaloptegnelsen JJ:415, dateret den 7. feb. 1846 (citeret s. 78), synes SK på dette tidspunkt eller i al fald kort tid forinden at have været beskæftiget med korrekturen, uden at det kan afgøres, om han her sigter alene til førstekorrekturen eller til hele korrekturfasen. Som anført har han på samme tid været optaget af udarbejdelsen af *En literair Anmeldelse* samt udkast til polemiske indlæg mod *Corsaren* og P.L. Møller.^{*}

Den bevarede førstekorrektur bærer tydeligt vidnesbyrd om, at skriftets tilblivelse ikke var afsluttet med afleveringen af manuskriptet, men endnu stod på i korrekturfasen. Når man ser bort fra de talrige rettelser

af mere banale trykfejl såsom ortografiske og interpunktionsmæssige afvigelser eller udbedringer af sætterens fejllæsninger af renskriften (fx er en typisk fejl forveksling af 'hos' og 'for'), gives der nemlig også et mindre antal indgreb i teksten af mere afgørende karakter, både hvad angår omformuleringer og stilistiske justeringer samt sletninger eller tilføjelser af hele passager. Nedenfor bringes nogle eksempler. Det forekommer ikke sandsynligt, at Levin havde frie hænder til denne type afgørende indgreb i teksten, men at han, evt. i forbindelse med oplæsning af teksten, må have noteret sig SKs anvisninger og samtidig eller bagefter indført rettelserne i korrektoren.*

Ændringerne i teksten spænder fra stilistiske småjusteringer af typen der > som (fx 492,5)* til komplicerede rettelser af forskelligste art. Flere steder erstattes enkeltord eller udtryk med synonyme, fx: mod Naturen > unaturlige (511,20), Passage > Indgang (539,30), bliver født i en Stald > ved Fødselen lægges i en Krybbe (542,3), trofast > trøstigt (564,8); præciseringer, fx: thi af en Digter fordrer man ikke > thi ved et Digterværk glæder man sig æstetisk og fordrer ikke (159,5), han > den Existerende (183,33), Ungdomsvennen > Alexius (333,28), det > Pieteten (535,19), dem > Apostlene (540,1); anonymiseringer: Magister Kierkegaard > Forfatteren (248,24), Martensen og Heiberg > Hegelianere (277,29); ændringer til et semantisk forskelligt ord: Tænkeligt > Tænkning (94,10), velbaarne > eksisterende (118,4), maaskee > nemlig (294,18; af sætteren fejllæst som 'navnlig'). Mange steder ændres ordstillingen af stilistiske grunde, og enkelte steder omstilles også hele sætninger, fx 278,25: »Om han selv er det rene Jeg-Jeg (...) at han er et Fæ«, der først lød: »at en ethisk Individualitet (...) at han er et Fæ. Om han eksisterer? (...) om han da ikke vil tilgive. Om han selv er det rene Jeg-Jeg (...) behørigen respekteret? Men dersom« osv. Sletninger forekommer hyppigt. De antager forskelligt omfang lige fra enkeltord eller udtryk til hele passager, og deres motivering kan også være forskellig. Under alle omstændigheder kan der ikke herske tvivl om, at SK selv har besluttet disse indgreb.

Som eksempler på mindre udtryk, der er udgået, kan anføres 187,8: »at jeg, i den objektive Uvished er 'paa de 70,000 Favne Vand'«, hvor der er slettet et indskud: »at jeg, for at benytte et Udtryk af en anden Forfatter, i den objektive Uvished« osv.;* 255,26, hvor der efter »udpegede som Stakler« er fjernet »mellem Studerende, Candidater, Graduerede«; 265,20, hvor »Eenheden« først blev præciseret med »af det Comiske og det Tragiske«, eller 434,3, hvor SK i sidste øjeblik må have skønnet, at følgende formulering alligevel var for grov: »Maaske fordrer Tiden snart, at Præsten skal have en ny Dragt eller en Ring i Næsen for at kunne opbygge desto mere«;* her blev »en Ring i Næsen« taget ud.

Af lignende art er sletningerne 380,14, hvor der efter »Nytaarsgratulant« fulgte: »- som man ogsaa stundom fristes til at spørge sig selv, om det er en Præst, der træder frem og bukker, eller Een af dem i Lirekassen, der bukker med Tallerkenen«;* 397,16, hvor der efter »Men det religieuse Foredrag, som det nuomstunder høres« stod parentesens »(midt i Christenheden, midt i Oplysningen prækes der i en Lygte)«,* eller 423,19, hvor talerens opgave er »eksisterende at udtrykke, hvad han forkynder, og ikke eengang om Ugen at electrifere Menigheden, galvanisk bringe den til at sprætte«, hvorefter følgende er slettet: »- ei heller at være tilrede i Forfængeligheds og Verdsligheds Tjeneste med Leiligheds-Tærter ved 10 Rigsdalers Begravelser og Bryllupper«.*

Også 243,5 har rummet et udfald mod gejstligheden, dog lidt længere; efter ordene »stort mere er det nok heller ikke« er fjernet fortsættelsen: »og udmærker Geistligheden sig end ikke ved at have Troen (fides), saa udmærke adskillige Geistlige sig desto mere ved at sige Alt hvad de sige bona fide, ɔ: uden at tænke det Allermindste derved, skjøndt nogle dog tillige ere speculative«.* I et stykke som dette bemærkes, at Levin først har rettet forskellige enkeltheder, men at sletningen af passagen som helhed er kommet til bagefter, hvilket viser, at sletningen må være besluttet senere på SKs foranledning.

S. 218,11 er et større afsnit taget ud mellem »Det Fruentimmeragtige er altid farligt« og »Et ømt Haandtryk«. Også her har Levin først rettet forskellige småting; men afsnittet som helhed blev siden slettet (se illustration 15):

hvorimod der er saa dyb og saa skøn Sandhed i hvad Socrates siger til Kriton (i Phædon), da denne i Afskedens høitidelige Øieblik med den øieblikkelige Inderlighed spørger, om der ikke er Noget, den Døende nu i Afskedens Øieblik ønsker han skal gjøre. Socrates svarer: Intet, kun at I agte paa Eder selv, om I end Intet nu love mig; men ere I ligegyldige mod Eder selv, og følge ikke det nu og allene ogsaa Fremsets Spor i Livet, da udretter I dog Intet, om I end nu lovede nok saa meget og nok saa høitideligt (cfr. § 115 i Phædon).*

S. 248,34 er sidste halvdel af fodnoten, der begynder med »Firmaet Kts«, udgået; efter »ikke just behøver at oplyses om, at den er til« fulgte oprindelig:

At Talen om Job er forskjellig fra de andre, uden at den derfor just er en Prædiken, er vist nok, og det er altid en Glæde, at see en Dommer som Firmaet Kts, der rammer med Sikkerhed. Grunden til denne Forskjellighed har Magisteren selv fortalt mig. I Skriftet »Gjentagelsen« var »Job« benyttet paa en saadan Maade, revet saaledes ind i Lidenskabelighed, at det let kunde virke forstyrrende paa en eller anden Læser, der er vant til at finde en stillere Opbyggelse i Betragtningen af den fromme Mand, om

dog Benyttelsen i hiint Skrift psykologisk og digterisk maatte gives Medhold. Derfor besluttede han strax at gjøre Sit til at frede om Job som et religieust Forbilledt ogsaa for Den, der ikke er forsøgt i Lidenskabernes Yderste, eller experimenterende vil have dette fremstillet. Den opbyggelige Tale udkom derfor ogsaa nogle faae Uger efter »Gjentagelsen«.*

Endelig skal anføres 434,21, hvor talen er om en ny indbinding af den gamle salmebog; her blev det slettet, »at enkelte vrælende Opvakte« følte trang til den, og i øvrigt blev følgende lille charmerende lignelse strøget:

Naar et Barn bliver træet paa Landeveien, og man ingen Vogn kan faae, saa er gode Raad dyre; imidlertid har jeg seet en praktisk Fader finde Udvei: han foreslog den Lille at ride paa Faders Stok – nu gik det Hyp i Gallop, Barnet var slet ikke mere træet.*

En særlig type sletninger er de steder, hvor en henvisning blev fjernet. Til *AE* selv blev der 149,17 henvist »(cfr. Begyndelsen af denne Paragraph).« og 483,33 »(Cfr. 2det Afsnit, Cap. II.).« 381,19 bragtes en reference »(cfr. Flögel: Geschichte der römischen Literatur, 4ter B. p. 198).«* Især udgik dog nogle henvisninger til *Enten – Eller*. I tillægget »Henblik til en samtidig Stræben i dansk Litteratur« blev 265,19 efter »Quidam er selv Eenheden af det Comiske og det Tragiske« slettet følgende: »og har saaledes i en høieste Form opnaaet, hvad Æsthetikeren i *Enten – Eller* æsthetisk bad Guderne om: 'bestandigt at maatte beholde Latteren paa sin Side.' (Cfr. 1ste B. den sidste Diapsalm p. 30.).«* S. 269,22 og 23 efter »Tilsætning af det Barnlige« og efter »en Mulighed af Alt« blev i begge tilfælde fjernet »(cfr. *Enten-Eller*, 2den Deel, Pag. 000)«, hvor det åbenbart ikke har stået klart, hvortil der præcis skulle henvises. Det samme gælder 270,13, hvor der i korrekturen var sat rigelig plads af til en nøjere henvisning efter »Imidlertid var der dog ogsaa i hiint Værk [{}]: *Enten – Eller*] i endelig Forstand ingen Afgjørelse«, men hvor Levin i den tomme parentes blot har tilføjet: »Forordet«.

Tilføjelser forekommer i det hele taget mindre hyppigt end sletninger, og gennemgående er de ret beskedne.* Eksempelvis kan nævnes følgende: »- er ligesaa latterlig.« (115,23); »verdenshistorisk« (134,18); »at det, der var naaet« ændret til »at det sikkredes, at hvad der var naaet« (238,29); »i Faveur af den anden« (316,14); »om end Yttringen ikke er at prise« (332,18); »og paa saa mange Maader fristet til at glemme – at blive det.« (335,16). S. 325,2 gør sig særlige omstændigheder gældende i passagen »Da Napoleon rykkede frem i Africa, mindede han Soldaterne om, at fra Pyramidernes Spidse«, hvor Levin udfylder resten af linien med fortsættelsen »saae 40 Seklers Erindring ned paa dem«; dette beror på, at der også i renskriften var afsat en halv blank linie mellem »Spidse« og »Det gyser« til senere udfyldning. S. 431,9 (svarende til førstetrykket s. 363 nederst) findes en tilføjelse eller bemærkning, som dog ikke er indvist i teksten og derfor ignoreret af sætteren: »terminus medius Stadier p. Livets Vei in fine«.

Et særligt kendetegn ved korrekturen er i øvrigt Levins udprægede akribi, der afspejles i hans store omhu med korrekturen og hans grundige anvisninger til sætter. Ovenfor s. 68 er omtalt de særligt udførlige instrukser vedrørende »En første og sidste Forklaring« (jf. illustration 12). Herudover kan nævnes s. 290 (svarende til førstetrykket s. 241): »NB Overallt hvor der i dette og det følg. Ark er sat Kors imellem Linierne, sættes to Asteri[s]ker«, hvorved bemærkes, at asteriskerne meget vel kan være Levins ide; i renskriften er der i disse positioner brugt dobbeltkors. Til s. 329 (førstetrykket s. 275) lyder anvisningen: »NB. Ordet 'Sectio I' maa sættes med en større Skrift, ikke gothisk, men som Titelen paa Molbechs Piece om Vedel«* og til s. 350 (førstetrykket s. 293) endnu omstændeligere: »NB. 1. Opholdet her maa være tre, fire Linier større, og have en . – Ordet 'Sectio II' sættes med den Skrift som er brugt S. 275. [dvs. til Sectio I] – Plads for de tiloversblivende Linier faaes Side 298.« og nederst samme side: »NB. 2 De indcirklede fire Linier [350,24-27] ere Titel, og skal følgende skrives med stor Skrift svarende til Side 275«. Til s. 352 gives en lignende grundig anvisning angående overskriften »Det Pathetiske«.

Særlig vigtig at mærke sig er en udstreget bemærkning til 262,20: »NB. Til denne Columne hører vedliggende Anmkn. – til Linie 2.«* Den pågældende anmærkning, der blev til under trykningen, er identisk med den større optegnelse, som findes indskrevet i SKs håndeksemplar.* SK må altså efter afleveringen af renskriften have besluttet at indoptage denne anmærkning i *AE*, men har før afleveringen af førstekorrekturen ombestemt sig, hvorfor sætteranvisningen er blevet slettet.

Af andenkorrekturen er der som nævnt kun bevaret ti ark, svarende til 160 sider. Hvor lang tid der er gået til læsning af denne korrektur, kan ikke afgøres; men i betragtning af, at *AE* lå færdigtrykt 20. feb., må læsning af såvel andenkorrekturen som den formodede tredjekorrektur (se nedenfor) have været afsluttet omkring 10. feb.

Andenkorrekturen rummer ganske få rettelser, alle i Levins hånd og næsten udelukkende af banale trykfejl eller enkeltheder, som sætteren overså i førstekorrekturen. Alligevel udbeder Levin sig til sidst på hvert ark revisioner, og på sidste side i ark 12 (s. 192 i førstetrykket), bemærker han vrissent: »af denne slet udførte Correctur udbedes foreløbigt endnu een Revision.« Der er således grund til at tro, at der også blev læst tredje korrektur af hele bogen, men denne er gået tabt.

Håndeksemplaret

SKs håndeksemplar af *AE* (sigleret A·) indeholder et mindre antal varianter og dertil fem optegnelser.* Håndeksemplaret blev solgt på auktionen efter SKs død (jf. ktl. 2140) og findes i dag i Kierkegaard Arkivet (KA) på Det Kongelige Bibliotek under katalogsignaturen KA, B pk. 23 (jf. ms. 28).

Varianterne er følgende:

A SKS 7 Øvrige eksemplarer A·

iv,20 10,17 Noget noget

32,25 53,29 ham han*

71,04 97,12 eller enten*

71,27 97,35 legende levende

74,31 101,15 des das*

76,23 103,21 Sproget Springet*

101,27 131,25 enige evige*

104,24 135,3 han her*

134,35 169,18 Samvittighed Samtidighed*

422,16 499,9 Undskyldning, Undskyldning;

422,16 499,9 udenfor; udenfor,

422,18 499,11 ære Ære*

475,24 560,17 som bliver, som

475,24 560,17 Ildebrand, bliver Ildebrand,

I de otte tilfælde, der er markeret med * efter side- og linietal, er teksten i SKS rettet efter andre kilder, alle steder til samme form, som findes i håndeksemplaret. Af SKs rettelser er de to første og de to sidste udført med blyant, de øvrige med blæk.

Ud over disse rettelser findes der i håndeksemplaret fem passager med SKs understregninger, alle foretaget med blyant. I de følgende passager gengives understregning med kursiv og dobbeltunderstregning med fed (henvisningerne til SKS gælder kun det understregede):

Strængere lader sig her dømmes imellem ved at besvare det Spørgsmaal, *i hvilken Forstand Kategorien er Tilværelsens Abbreviatur, om den logiske Tænkning er abstrakt **efter Tilværelse** eller abstrakt uden noget Forhold til Tilværelse.* (SKS 7, 107,30-33)

Men Sligt tales der i vor Tid ikke om, om det f. Ex. er tilladt hvad man kalder at vinde et Menneske for Sandheden (...) eller han ydmyg for Gud, elskende Mennesker i Følelse af, at Gud ikke behøver ham og at ethvert Menneske er væsentlig Aand, *skal bruge alle disse Gaver netop for at forhindre det ligefremme Forhold*, og istedetfor mageligen at have nogle Tilhængere (...) (SKS 7, 236,36-237,3)

(...) thi som religiøs Tale er højere end al anden Tale, saa veed al i Sandhed religiøs Tale Intet paa den anden Side af det absolute Gode, en evig Salighed, *fordi den veed at Opgaven ikke er fra Individet at komme til Slægten, men fra Individet gennem Slægten (det Almene) at naae Individet.* (SKS 7, 389,24-28)

Den religiøse Tales Fortjeneste *er at gjøre Veien vanskelig*, thi Veien er det Afgjørende, ellers har vi Æsthetik. (SKS 7, 390,11-12)

Skjøndt jeg ellers *ikkun har* med det religiøse Foredrag at gjøre *forsaavidt dette er den religiøse Livs-Anskuelses Organ*, kan jeg dog **biløbigt tage et Hensyn til dettes factiske Beskaffenhed i vor Tid**, og atter her (...) biløbigt minde om, at man nuomstunder næsten aldrig hører Anfægtelse omtalt (...) (SKS 7, 416,15-21)

SK har indført i alt fem optegnelser i sit håndeksemplar: tre på det forreste friblad og to på det bageste friblad.

Om den første bemærker han i en optegnelse i journalen JJ, formentlig fra begyndelsen af feb. 1846: »En Note til et Sted om de pseudonyme Skrifter har jeg ikke villet lade trykke med, blot fordi den var skrevet under Trykningen« (JJ:414; jf. illustration 13).* Selve noten er gået tabt, men forinden har SK afskrevet den i sit håndeksemplar, hvor den er forsynet med følgende indledning:

ad p. 217. En Anmærkning, som ikke blev trykt med, fordi den først blev udarbejdet senere, skjønndt den var henkastet; og jeg af visse Grund[e] ikke vilde forandre ell. tilføie det Mindste i Manuscriptet, som dette i de sidste Dage af Dec. Maaned 45 var afleveret til Luno heelt og holden.

Herefter følger optegnelsen om de pseudonyme skrifter, der ikke fandt plads i AE, og som lyder:

Anm. Dette Experiment (Skyldig? – Ikke Skyldig?) er det første Forsøg der i alle de pseudonyme Skrifter er gjort i den existentielle Diale[k]tik i Dobbelt-Reflexionen. Det er ikke Meddelelsen, der er i Dobbelt-Reflexionens Form (thi det er alle Pseudonymerne), men den Existerende eksisterer selv i denne, saa han ikke opgiver Umiddelbarheden, men bevarer den og dog opgiver, bevarer Forelskelsens Ønske og dog opgiver det. Kategorisk seer forholder Experimentet sig saaledes til Forførers Dagbog, at det netop begynder der, hvor Forføreren ender, med den Opgave, han selv udviser: »at digte sig ud af en Pige.« (cfr Enten – Eller 1 D. p. 470). Forføreren er Egoisme; i Gjentagelsen er Følelse og Ironie holdte ud fra hinanden, hver i sin Repræsentant: det unge Menneske og Constantin. Disse tvende Momenter ere satte sammen i den ene, Experimentets Quidam, og han er Sympathie. At forføre en Pige er Udtrykket for det Mandliges Overlegenhed; at digte sig ud af en Pige er ogsaa en Overlegenhed, men maa blive en *lidende* Overlegenhed, naar man tænker Forholdet mellem Mandlighed og Qvindelighed, og ikke tænker en enkelt taabelig Pige. Mandlighedens Seier skal ligge deri, at det lykkes; men Qvindelighedens Realitet skal ligge deri, at Det for Manden bliver en Lidelses-Historie. Saa moralsk umuligt som det derfor er for Experimentets Quidam at forføre en Pige: saa metaphysisk-æsthetisk umuligt er det for en Forfører at digte sig ud af en Pige, naar der ikke tales om en enkelt Pige men om Forholdet mellem Mandlighed og Qvindelighed hver i sin Styrke. Forførers Egoisme culminerer i den Replik til sig selv: »hun er min, det betroer jeg ikke Stjernerne ... end ikke Cordelia, men siger det ganske sagte ved mig selv.« (cfr. Enten – Eller 1ste D. p. 446). Quidam culminerer lidenskabeligt i det Udbrud: »det Hele seer jo ud som en Forførelses-Historie.« Hvad der er den Første hans Triumph, er netop den Anden ham hans ethiske Rædsel.*

Den sidste optegnelse på det forreste friblad refererer til *Enten – Eller*, og hvorledes dette skrift forholder sig til det eksperiment, som omtales i den optegnelse, der var tiltænkt AE:

Experimentet er forøvrigt netop det, der manglede i Enten – Eller (cfr en Bemærkning i mit eget Exemplar); men inden det kategorisk rigtigt kunde naaes maatte der gjøres uhyre Omveie.

Experimentet er det Eneste, hvortil der har existeret betydeligere Forarbejde, førend det blev skrevet. Allerede medens jeg skrev Enten – Eller havde jeg det in mente og der blev offer[e] henkastet et lyrisk Vink. Da jeg saa skulde til at udarbejde det, brugte jeg dog den Forsigtighed, slet ikke at tage det Henkastede frem, for ikke at forstyrres. Og see, ikke et Ord var undgaaet mig uagtet det dog kom igjen i en højere Gjengivelse. Jeg gjennemgik nu alt det Optegnede, og der manglede Intet; men havde jeg først læst det havde jeg ikke kunnet skrive det. Experimentet er det Rigeste af Alt, hvad jeg har skrevet, men det er vanskeligt at forstaae, fordi det er den naturlige Egoisme imod at fastholde Sympathien saa stærkt.*

På det bageste friblad findes de to sidste optegnelser. Den første er et citat fra Spinozas *Tractatus theologico-politicus*, og den anden et citat fra Ritters *Geschichte der Philosophie alter Zeit* (ktl. 730-734). Den første lyder:

.... jam dudum enim res eo pervenit, ut neminem fere, quisnam sit, num scilicet Christianus, Turca, Judæus vel Ethnicus noscere possis, nisi ex corporis externo habitu, et cultu, vel quod hanc aut illam ecclesiam frequentat, vel denique quod huic aut illi opi[ni]oni addictus est, et in verba alicujus magistri jurare solet.

Spinoza Præfatio tractatus theologico-politicus p. 85.*

Den anden og sidste optegnelse på det bageste friblad lyder:

Den demoraliserende Opfattelse af det Ethiske, at det er Skik og Brug, Tidens Fordring o: s: v:, er udtrykt i den gl. sophistiske Sætning: το δικαιον και το αισχρονον ου φυσει αλλα νομω thi ved νομος forstode[s] her Endelighedens Moment, hvad der er Skik og Brug og vedtaget i den By, hvor man levede kort den trivielle Forgudelse af en Majoritet og en Opinion, af en ikke blot simpel, som man siger, men ussel Majoritet. Det er ligesom naar man nu taler om hvad der tilfredsstillter Publikum.

cfr Ritter Ges. d. alten Ph: 1ste Band p. 581.*

Efterspil

Ud over at *AE* ifølge *SK* selv var et vendepunkt mellem de pseudonyme skrifter og de senere skrifter udgivet i eget navn, gav *AE* også *SK* anledning til refleksioner over sit fremtidige virke, selv flere år efter at bogen var udkommet.

I begyndelsen af feb. 1846, mens han endnu er i gang med korrektoren, skriver *SK* i journalen *JJ* om sine fremtidsplaner efter udgivelsen af *AE*. På dette tidspunkt betragtede han endnu skriftet som afslutningen på sit forfatterskab; i *JJ*:415 fra 7. feb 1846 står:

Min Idee er det nu at uddanne mig til at blive Præst. Jeg har i flere Maaneder bedet Gud om at hjælpe videre, thi for mig har det nu længere staaet tydeligt, at jeg ikke bør være Forfatter mere, hvilket jeg nemlig enten kun vil være ganske ell. slet ikke. Af den Grund har jeg heller ikke samtidigen med Korrektoren begyndt paa noget Nyt, men kun paa den lille Anmældelse af de to Tidsaldere, der atter er afsluttende.*

Han fortsætter umiddelbart efter i *JJ*:419, dateret feb. 1846:

Hidtil har jeg været tjenende ved at hjælpe Pseudonymerne til at blive Forfattere, hvad om jeg nu fremtidig besluttet mig til for den Smule Produktivitet jeg kan indulgere, at gjøre det i Form af Kritik, saa jeg nedlagde hvad jeg havde at sige i Critiker, der ud af et eller andet Skrift vikled mine Tanker, saaledes at de dog ogsaa kunne ligge i Skriftet. Saa undgik jeg dog at blive Forfatter.*

Allerede kort efter udgivelsen af *AE* skriver *SK* i journalen *NB* den 9. marts 1846 om sine forventninger med hensyn til, at han i »En første og sidste Forklaring« har vedkendt sig det pseudonyme forfatterskab. Planerne om at søge embede og dermed indstille forfattervirksomheden synes ikke længere så aktuelle som blot få måneder tidligere:

»Afsluttende Efterskrift« er ude; Pseudonymiteten overtagen; een af Dagene vil Trykningen af den »litteraire Anmældelse« begynde. Alt er i sin Orden; jeg har nu blot at forholde mig rolig, taus, stolende paa at Corsaren nok vil understøtte det hele Foretagende negativt netop som jeg ønsker det.*

Af *SK*'s egne bemærkninger til *AE* fremgår det på mange måder, at skriftet havde eller var tænkt at skulle have en særlig betydning i forfatterskabet. Hvad denne betydning var, står ikke altid ganske klart; enten skulle det markere afslutningen på forfatterskabet, som det også fremgår af titlen, eller det skulle udgøre en overgang til et forfatterskab med vægt på andre emner. I hvert fald ændredes den position, *SK* gav *AE* i forfatterskabet, fra han første gang nævner skriftet i denne sammenhæng, og til han placerer det i sin egen oversigt over forfatterskabet i *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed*. *